

VOOR GOD EN DE MENSEN:

Haarlemse kloosters nader bekeken

Inleiding.....	2
Stichtingen en hun stichters	2
De wereldlijke adel.....	3
Adel/geestelijkheid.....	5
Stichtingen door de burgerij	7
<i>Hugo Goudsmit, een priester als stichter</i>	8
<i>De Moderne Devotie en Hugo Goudsmit</i>	8
Burgerij en stadsbestuur	10
Kloosters waarvan de stichters niet bekend zijn.....	12
Wie stichtte de kloosters wanneer?	13
Afkomst en herkomst van de kloosterlingen.....	15
Van heinde en verre	15
Een lastig probleem.....	16
Aantallen en herkomst van vrouwelijke kloosterlingen.....	17
Een vergelijking met andere steden.....	18
Het leven in de Haarlemse kloosters	19
Gebed, studie en afschrijven van teksten.....	19
<i>Boekenbezit van de kloosters</i>	20
<i>Het afschrijven van teksten in kloosters</i>	24
<i>Overige taken</i>	25
Geliefd bij het stadsbestuur: de Cellebroeders.....	28
Tot slot.....	29
 Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	30
Overzicht van de katernen	30
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	31
Colofon.....	31

Inleiding

In de katern *Haarlemse kloosters nader bekeken* wordt nader ingegaan op de stichtingen van kloosters in Haarlem en hoe dat in zijn werk ging. Daarna komen de activiteiten in de kloosters aan bod: de liturgische diensten, het gebed, de studie en overige taken van de kloosterlingen.

In deze katern staan dus, net als in *Een eigen kloosterkerk*, de kloosters in Haarlem centraal. Het zijn onderdelen van een groep van vier katernen.¹ De andere twee katernen *Kloosterorden. Stichtingen en doelstellingen* en *Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid* bieden een algemene introductie op de kloosterorden en hun doelstellingen en de consequenties daarvan voor het kloosterleven.

We merken uitdrukkelijk op dat we de begrippen 'klooster' en 'kloosterorde' ruim opgevat hebben en dat we daarom in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* en in de bijbehorende katernen ook bijvoorbeeld begijnhoven behandelen. Vanzelfsprekend wordt daarbij indien van toepassing ingegaan op de verschillen en overeenkomsten tussen deze instellingen en 'echte' kloosterinstellingen.

De teksten kunnen ieder afzonderlijk worden gelezen. Wie ze achter elkaar wil door-nemen, zal dan ook enkele herhalingen aantreffen.

Stichtingen en hun stichters

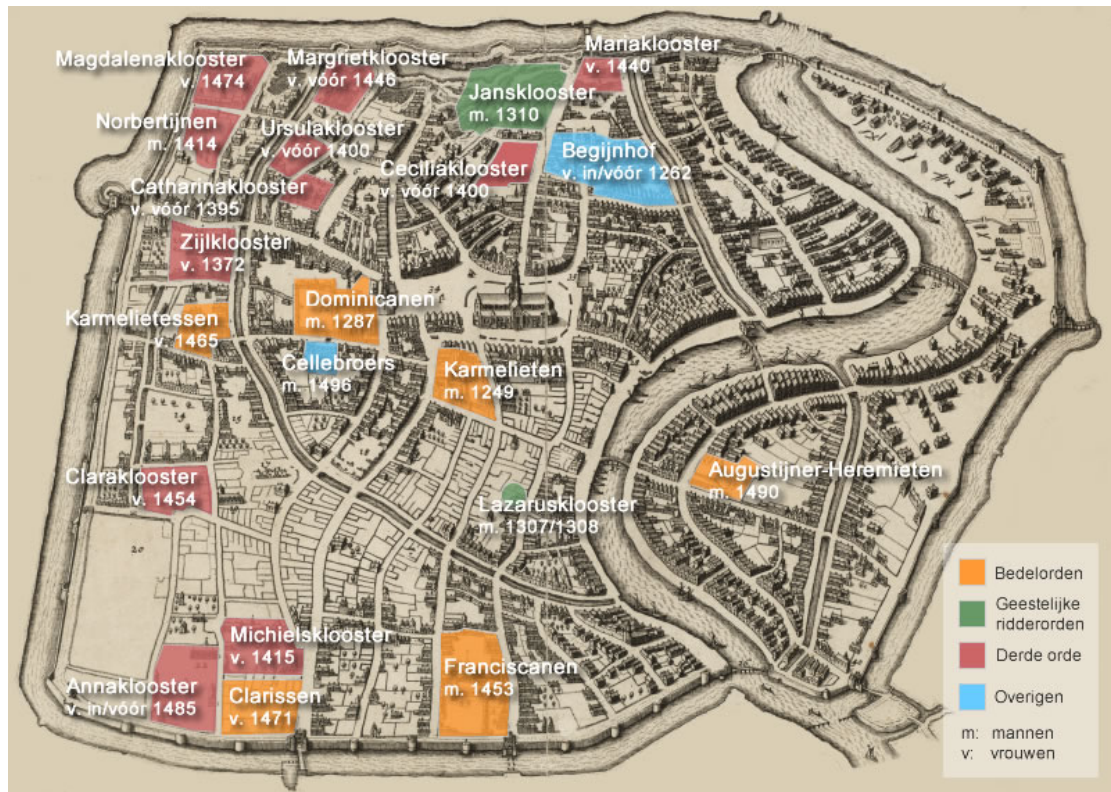
In Haarlem werden acht kloosters gesticht van de eerste orde (mannen), twee kloosters van de tweede orde (vrouwen) en elf kloosters van de derde orde van Franciscus (waarvan tien voor vrouwen). Verder waren er het Lazarusklooster (een mannenklooster dat maar enkele jaren bestond), een begijnhof (voor vrouwen) en een fraterhuis (voor priesters). Alles bij elkaar 24 instellingen dus.²

Als we naar hun stichtingen kijken dan blijken er drie opvallende zaken te zijn. Ze betreffen de perioden waarin de stichtingen plaatsvonden, de aard van de stichtin-

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

² Voor besprekingen met transcripties en verwijzingen naar de archiefstukken zie Gonnet, 'De Commanderij van St. Jan', in Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 249-386. Voor het Cisterciënzer klooster in Heemstede zie Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 202-209. Zie ook Gonnet, 'Het St. Cecilia-Klooster te Haarlem' (1891), voor een correctie in zijn publicatie van 1874 van zijn te late datering van de stichtingsdatum van het Ceciliaklooster (niet 1468, maar minstens vijftig jaar eerder). Voor overzichten met informatie en recente literatuur, zie de database [Kloosterlijst](#), en idem voor de elf kloosters waarin men leefde volgens de derde regel van Franciscus, de database [Monasticon Trajectense](#). NB Er worden in deze katern geen verwijzingen gegeven indien algemene informatie wordt gebruikt uit deze literatuur.

gen en de stichters. De term 'stichter' moet daarbij ruim gezien worden. Het waren niet in alle gevallen degenen die de schenking deden om de stichting mogelijk te maken. Dat blijkt bijvoorbeeld duidelijk bij het Jans klooster. De schenking kwam van Gerard van Tetterode, maar de balijer van Utrecht, Jacob van Denemarken, wordt in de stukken van het klooster als 'stichter' vermeld.³

Figuur 1 – Kaart van Haarlem door Thomas Thomasz. uit 1578 met ingetekend de in de stad zelf gestichte kloosters (noorden boven). De kloosters van Maria Visitatie (de Regulieren in de Waard), ten noorden van Haarlem, en het Cisterciënzer klooster *Porta Coeli* (Hemelpoort) in Heemstede lagen wel binnen de parochie van Haarlem. Ze worden daarom ook besproken in deze website en de bijbehorende katernen – Noord-Holland Archief, Haarlem.

De wereldlijke adel

De wereldlijke adel stichtte of maakte de stichting mogelijk van twee kloosters van de bedelorden.

De eerste stichting is die van het Karmelietenklooster, mogelijk al in 1249, door Simon van Haarlem. Hij schonk aan de orde van de Karmelieten forse inkomsten en zijn eigen huis aan het begin van de Grote Houtstraat, vlak bij 'het Zand', wat nu de Grote Markt heet. Bij een 'huis' moet ook een omliggend terrein worden gerekend (zie figuur 1). De schenker werd na zijn overlijden in 1280 begraven voor het altaar van Maria ten hemelopneming, waarschijnlijk het hoogaltaar van de kerk.⁴

³ Zie de katern *Stichting en schenkingen*, onder *Een bisschop en balijer*.

⁴ Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 407-408.

[Graaf Floris V](#) (†1296) stichtte in 1287 het Dominicanenklooster, aan 'het Zand'. Hij gebruikte daar een deel van het terrein en de gebouwen van het aldaar gevestigde grafelijk hof voor. De graaf werd in 1296 vermoord en begraven in het vrouwenklooster te Rijnsburg. Hier hadden ook enkele van zijn voorouders hun laatste rustplaats gekregen. Dit vrouwenklooster was het tweede grafelijke klooster in Holland. Het werd in 1133 gesticht door [gravin Petronella](#), na de dood van haar man, [Floris II](#) in 1122. Een aantal andere graven kreeg een graf in het Benedictijnenklooster in Egmond, het eerste grafelijke klooster. Dit werd kort na 922 gesticht door graaf [Dirk I van Holland](#) (916-circa 928).⁵

Figuur 2 – Graaf Floris V en zijn vader [Willem II](#) (†1256) in de portretreeks met de graven en gravinnen van Holland uit het voormalige Karmelietenklooster in Haarlem (paneel 11). Beiden zijn gekleed in harnas, met op de linkerschouder het wapenschild dat in de strijd werd gebruikt ter verdediging en als herkenningsteken. In de tekst onder elk portret staat steeds kort iets vermeld over het leven, de dood en de daden van de afgebeelde vorst of vorstin. Portretreeks van het eind van de vijftiende eeuw – Stadhuis, Haarlem.

⁵ Zie voor de portretreeks met de graven en gravinnen van Holland, Van Anrooij, *De Haarlemse gravenportretten* (1997) en voor het hier afgebeelde paneel 11, p. 140-141 (transcripties en korte uitleg). Voor bijvoorbeeld stichtingen door de vorsten van Gelre, zie Noordzij, *Dynastie, land en identiteit* (2009), p. 93-128.

Adel/geestelijkheid

Het begijnhof werd gesticht door Arend van Sassenheim, een telg uit een adellijke familie die ook, samen met zijn broer Walewein, het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijk stichtte.⁶ De reden voor de stichting van het begijnhof kan echter meer te maken hebben gehad met zijn functie van pastoor van de Bavokerk dan met zijn adeldom. Als pastoor had hij waarschijnlijk contact met vrouwen die zelfstandig een religieus, maar niet kloosterlijk leven wilden leiden. Mogelijk kon hij door de vestiging van een begijnhof enige controle op deze vrouwen houden, want de Kerk was beducht voor al te veel initiatief van ondernemende en zelfstandige vrouwen.⁷ Arend van Sassenheim overleed in 1272 en werd begraven in de kerk van het begijnhof.⁸

De adellijke Hugo van Assendelft stichtte in 1455 het Cisterciënzerklooster *Porta Coeli* (Hemelpoort) in Heemstede. Hij had goede contacten met het cisterciënzerklooster Mariënhaven in Warmond. Daar werd hij ook begraven (†1483). Behalve het klooster in Heemstede stichtte hij in 1435 het Barbaragasthuis (voor vrouwen) in de Jansstraat in Haarlem. De Utrechtse historiograaf Arnoldus Buchelius meldt in zijn *Inscriptiones* dat hier zich een drieluik bevond met het portret van Hugo van Assendelft.

Het middenpaneel is niet bekend, maar Buchelius maakte tekeningen van de luiken. De band tussen Heer Hugo en de Cisterciënzerorde wordt getoond via Bernardus van Clairvaux, die als zijn beschermheilige achter hem staat. Bernardus was de (mede)stichter van de orde van de Cisterciënzers (die naar hem ook wel de Bernardijnen of Bernardieten werden genoemd). Hij is gekleed in het witte habijt van de Cisterciënzers en daarom kan Buchelius zijn kleding niet hebben ingekleurd. Hugo van Assendelft was vice-cureit van de Bavokerk in Haarlem. Hij draagt als priester de (witte) albe.⁹

⁶ Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 498-499. Hij werd ook kanunnik van de Domkerk in Utrecht; zie ook Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 8-9; over Arend van Sassenheim als stichter van Leeuwenhorst, De Moor, *Verborgen en geborgen* (1994), p. 23 en 26-29, en via het register.

⁷ Zie in de katern *Kloosterorden*, onder *Begijnen*.

⁸ Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 499.

⁹ Zie Kuiken, 'De Poort van de Hemel' (2009). Voor de *Inscriptiones van de Utrechtse historiograaf Arnoldus Buchelius (1565-1641)*: de website van [Het Utrechts Archief](#) (op het moment van schrijven (oktober 2017) wordt er gewerkt aan een digitale uitgave van dit handschrift). De *Inscriptiones* bevat tekeningen en beschrijvingen van wat Buchelius zag in kerken en andere gebouwen in Nederland en enkele steden in het huidige België. Hij was vooral geïnteresseerd in de herinneringen aan personen uit vroegere tijden en dus in hun wapenschilden, portretten en de teksten over hun leven en dood. De vermelding van Buchelius wijst erop dat het drieluik, toen hij het zag, niet meer in Barbaragasthuis in de Jansstraat hing, maar hij geeft geen nadere informatie hierover.

Figuur 3 – Bladzijde uit *Buchelius' Inscriptiones* met tekeningen en teksten van het drieliuk met Hugo van Assendelft en zijn broer en diens vrouw, begin zeventiende eeuw, p. 140 – [Universiteitsbibliotheek, Utrecht](#).

Aan de rechterzijde knielt Heer Hugo (†1483) en aan de linkerzijde zien we de portretten van zijn broer Bartout van Assendelft en diens vrouw Ida van Zwieten (beiden overleden in 1465).¹⁰

Het is goed mogelijk dat Hugo van Assendelft het drieluik zelf heeft besteld. In dat geval heeft hij zijn broer als hoofd van de familie de meest belangrijke plaats gegeven, namelijk rechts van de hoofdvoorstelling. Als priester had hij eigenlijk recht op de beste plaats,¹¹ maar we zien wel vaker dat geestelijken daarvan afzien en anderen, zoals hun ouders, laten voorgaan.¹²

Waarschijnlijk heeft er ook een tekst op het drieluik gestaan en heeft Buchelius daaruit geciteerd. Hij noemt Bartout van Assendelft 'ridder, heer van Veenhuizen'. Hugo van Assendelft noemt hij 'priester, stichter van het bernardijnenklooster en het St. Barbaragasthuis in de Jansstraat in Haarlem'.

Tabel. Chronologisch de stichtingen door de adel/adellijke geestelijkheid.

Jaar stichting	Naam	Orde/type instelling	M/Vr	Stichters
1249	Maagd Mariaklooster	Karmelieten	M	Simon van Haarlem
1262, in/vóór	Begijnhof	Begijnen	Vr	Arend van Sassenheim, tevens pastoor Bavokerk
1287	Dominicanenklooster	Dominicanen (of Predikheren of Jacobijnen)	M	Floris V, graaf van Holland
1307 of 1308, 1 januari	Maria en Lazarus-klooster	Lazaristen (in 1310 opgeheven, goederen naar Jansklooster)	M	Willem van Egmond
1310	Jansklooster	Orde van Sint-Jan van Jeruzalem (Jansorde)	M	Jacob van Denemarken (schenker: Gerard van Tetterode, kanunnik Mariakerk Utrecht)
1455	<i>Porta Coeli</i> (Hemel-poort)	Cisterciënzers	M	Hugo van Assendelft en Jan Claes Diert Gael

¹⁰ Om de geportretteerden heen zijn hun wapenschilden geschilderd, maar het is niet duidelijk of ze ook op deze wijze in het drieluik stonden. Buchelius zegt namelijk dat 'deze kwartieren ook in de vensterglazen van een van de huizen op het begijnhof staan'. Ze kunnen dus op een andere manier in het drieluik geplaatst zijn geweest en Buchelius kan er in zijn handschrift een geheel van hebben gemaakt.

¹¹ De volgorde van de drie standen was namelijk 1. de geestelijkheid, 2. de adel, en 3. de burgerij en zo werd dat onder andere in voorstellingen uitgedrukt. Het gewone volk werd niet als 'stand' aangeduid. Zie over de gebruiken betreffende de plaatsing van de geportretteerden, Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 89-92.

¹² Zie in de *Medieval Memoria Online* database bijvoorbeeld [memorial object ID 750](#) en [memorial object ID 646](#). Het is ook mogelijk dat een opdrachtgever een echtpaar, zoals de ouders, voorrang gaf omdat zij beiden al overleden waren, maar dit zou nader voor alle memorievoorstellingen onderzocht moeten worden. Zie voor een overzicht van alle memorievoorstellingen de *Medieval Memoria Online* database, zoek onder Bladeren in de database (Browse database) de [Memorial objects](#) en daarbinnen de 'memorial pieces'.

Stichtingen door de burgerij

Hugo Goudsmit, een priester als stichter

Een belangrijke stichter was Hugo Goudsmit. Hij was een goudsmid die priester werd na het overlijden van zijn vrouw. In 1382 las hij zijn eerste mis. Hij was pastoor van het begijnhof van 1401 tot zijn dood in 1421. In 1397 stichtte hij een 'fraterhuis' voor priesters die niet in een kloosterorde intraden. In 1405 stichtte hij het klooster van Maria Visitatie, een regulierenklooster, in de Waard bij Haarlem. Hij werd begraven in de kerk van het begijnhof.¹³

De Moderne Devotie en Hugo Goudsmit

Tussen het eind van de veertiende en het eind van de vijftiende eeuw werden in Haarlem elf kloosters van de [Moderne Devotie](#) gesticht. Dit waren kloosters van de derde orde. Ze kwamen vooral voort uit de burgerij. Deze stand was in de twaalfde eeuw naast de adel en de geestelijkheid ontstaan ten gevolge van de opkomst van de steden en had steeds meer invloed gekregen in de middeleeuwse samenleving.

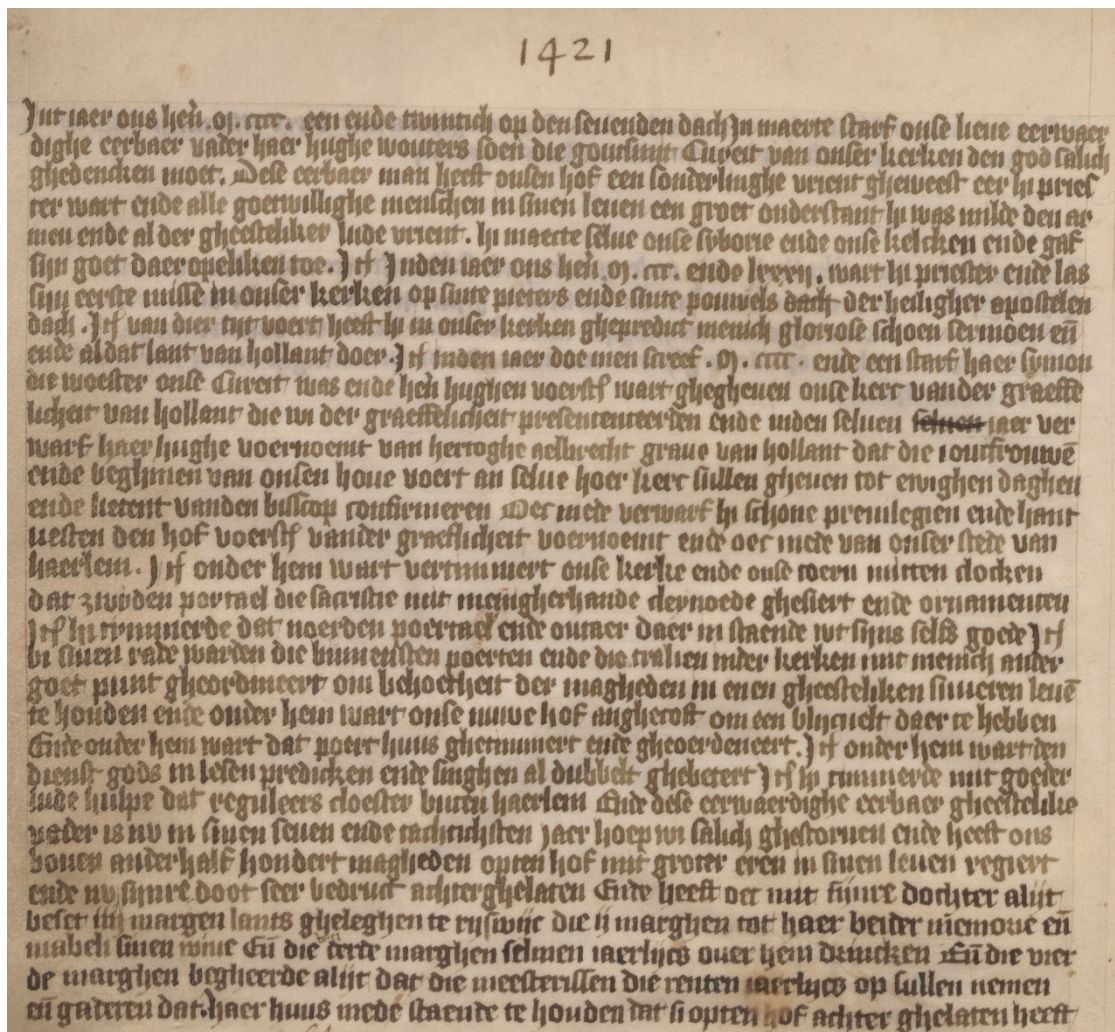
Hoewel vooral mannen als leider van deze beweging zijn aangemerkt, waren de vrouwelijke vertegenwoordigers van de Moderne Devotie verreweg in de meerderheid. Zij waren waarschijnlijk ook actief bij het vormen van gemeenschappen en de latere kloosterstichtingen. We kennen echter voor slechts één van de elf derde orde gemeenschappen die in Haarlem werden gesticht, ook de namen van de initiatiefneemsters. Dat kwam omdat zij zelf deel gingen uitmaken van deze gemeenschap.

Hugo Goudsmit werd een van de leidsmannen in Holland van de Moderne Devotie. Hij was betrokken bij de stichting van het regulierenklooster Engelendaal bij Leiderdorp in 1398. Samen met Weremboud van Buscoep (uit Utrecht) en Gijsbert Dou (uit Amsterdam) speelde hij een belangrijke rol bij de stichting van het Kapittel van Utrecht in 1399. Dit was de grote congregatie (vereniging) van kloosters van de derde orde van Franciscus, waartoe ook de meeste derde orde kloosters in Haarlem behoorden.¹⁴

In Haarlem was Hugo Goudsmit waarschijnlijk betrokken bij de stichting van enkele vrouwenkloosters van de derde orde. Volledig afhankelijk van zijn persoonlijke inzet waren de ontwikkelingen in Haarlem echter niet, want vijf van de elf Haarlemse kloosters van het Kapittel van Utrecht kwamen er pas nadat hij was overleden.

¹³ Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 522-523 (biografie in het memorieboek van de begijnen).

¹⁴ Voor de geestelijken die worden genoemd in verband met de oprichting van het Kapittel van Utrecht, Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006), p. 105-109.

Figuur 4 – Memorietekst voor Hugo Goudsmit, met een korte levensbeschrijving, een beschrijving van al zijn verdiensten voor het begijnhof, de verbouwing van de kerk, de verbetering van de liturgische diensten, en de schenkingen voor en van zijn vrouw en dochters, waarvan de laatstgenoemden tevens begijn geworden waren. Uitsnede van bladzijde 6v in het memorieregister van het begijnhof – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Tabel. Chronologisch de stichtingen door Hugo Goudsmit.

Jaar stichting	Naam	Orde/type instelling	M/Vr	Stichters
1397	Fraterhuis	Gemeenschap van priesters, geen deel van kloosterorde	M	Hugo Goudsmit
1405, 4 december	Maria Visitatie (Regulieren in de Waard)	Reguliere kanunniken	M	Hugo Goudsmit

Tabel. Chronologisch de conventen waarbij Hugo Goudsmit mogelijk als (mede)stichter betrokken was.¹⁵

Jaar stichting	Naam	Orde/type instelling	M/Vr	Stichters
1415 (eerste vermelding)	Michielsklooster	Derde orde (voor adellijke vrouwen en voorname burgerdochters)	Vr	Hugo Goudsmit wellicht bij stichting betrokken
1395, vóór	Catharinaklooster	Derde orde	Vr	Bartraat van der Horst en Brecht van Gheervliet
1400, vóór	Ursulaklooster (ook 11.000 maagdenklooster)	Derde orde	Vr	in woningen van Duve Pieter Ballincksweduwe en Wonne, weduwe van Simon Gaal
1400, vóór	Ceciliaklooster	Eerst derde orde, later Reguliere kanunnikessen	Vr	

Burgerij en stadsbestuur

Van twee vrouwenkloosters worden zusters zelf als stichteressen genoemd. Het zijn Bartraat van der Horst en Brecht van Gheervliet, die vóór 1395 het Catharinaklooster stichtten. Dit was een klooster van de derde orde. Bave Dirks en haar medezusters stichtten op 9 februari 1465 het Karmelietessenklooster in Haarlem. Dit laatstgenoemde klooster behoorde tot de tweede orde van de Karmelieten, dus niet bij de kloosters van de derde orde.

Het meest opmerkelijk zijn de stichtingen van het Franciscanenklooster en het Clarissenklooster.¹⁶ Ze ontstonden uit initiatieven van de Haarlemse burgerij en het stadsbestuur. Het mannenklooster kwam er in 1453 en het vrouwenklooster in 1471. Er waren toen al zeven vrouwenkloosters van de derde orde van Franciscus en een fraterhuis, maar kennelijk wilde men ook strenge kloosters van de eerste en de tweede orde hebben. Dat is niet vreemd, want hoe strenger het klooster, hoe beter het was om de zorg voor je zielenheil en dat van je naasten daar onder te brengen.¹⁷

¹⁵ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006), noemt Goudsmit in verband met het Zijklooster, Ceciliaklooster, Ursulaklooster, Catharinaklooster, begijnhof, fraterhuis en de Regulieren in de Waard, p. 108, maar hij noemt hem niet uitdrukkelijk als stichter. In het *Monasticon Trajectense* wordt bij het Ceciliaklooster ook over 'contacten' gesproken. Voor het Michielsklooster wordt zijn mogelijke betrokkenheid bij de stichting genoemd, zie de database [Monasticon Trajectense, onder 'Haarlem'](#).

¹⁶ Zie over het Clarissenklooster: Koorn, 'Drie kloosters met een C' (1996), p. 64-66 en voor een iets andere weergave, Roest, 'De clarissen in de Noordelijke Nederlanden' (2008), p. 50-51.

¹⁷ Zo merkt De Weijert-Gutman bijvoorbeeld in *Schenken, begraven, gedenken* over de lekenmemoria in het Utrechtse Kartuizerklooster Nieuwlicht op dat de kartuizers een 'gedegen reputatie [hadden] opgebouwd als beroepsbidders' en dat schenkingen aan deze orde daarom doeltreffender voor het zielenheil van de schenkers werden geacht dan schenkingen aan andere typen instellingen, p. 1-2.

In de pauselijk bul van 1454 waarin paus Callixtus III toestemming gaf een Franciscanenklooster te bouwen, worden uitdrukkelijk ‘de gemeente, de stedelingen en de inwoners’ genoemd als degenen die aan de generaal overste van de orde om de stichting hadden gevraagd. Het was de stad die het klooster het terrein schonk en het klooster en de kerk bouwde.

Redenen worden in de akten niet gegeven, maar ze moeten zwaarwegend zijn geweest, want het stadsbestuur ging met deze stichtingen dwars in tegen het verbod op verdere stichtingen, dat Filips de Goede had uitgevaardigd in 1426.¹⁸ Heel opmerkelijk, want de graaf had dit op aandringen van onder andere het Haarlemse stadsbestuur besloten. Een groot aantal kloosters in een stad bracht immers ook problemen met zich mee.¹⁹

Figuur 5 – Paneel 17 uit de gravenreeks uit het Haarlemse Karmelietenklooster met Filips de Goede en Karel de Stoute, met in het onderschrift een korte beschrijving van hun leven en daden, eind vijftiende eeuw – Stadhuis, Haarlem.

¹⁸ Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland* (1942), p. 68-69.

¹⁹ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem 1578*: Lees meer over spanningen.

Uit de akte van 1469 die Karel de Stoute uitvaardigde ten behoeve van het Clarissenklooster blijkt dat men zich wel degelijk bewust was van het feit dat men deels tegen het eigen belang inging. De graaf stelt namelijk uitdrukkelijk dat het toelaten van dit klooster geen precedentwerking zou hebben: er werd voor één keer een uitzondering gemaakt en het landsheerlijke privilege dat er geen nieuwe kloosters mochten komen, zou zonder meer van kracht blijven.

In de praktijk was echter van een uitzondering geen sprake: na 1426 zouden er in Haarlem nog elf kloosters bijkomen, waarvan vier na de stichting van het Clarissenklooster in 1471.²⁰

Tabel. Chronologisch de stichtingen door leden van de burgerij en/of het stadsbestuur.

Jaar stichting	Naam	Orde/type instelling	M/Vr	Stichters
1453, 22 maart	Golgotha	Franciscanen	M	Burgers van Haarlem, medewerking stadsbestuur
1465, 9 februari	Maagd Mariaklooster (oftewel) Jeruzalemklooster	Karmelietessen	Vr	Bave Dirks en medezusters
1471, mogelijk	Claraklooster	Clarissen	Vr	In de literatuur worden verschillende vermoedens geuit betreffende de stichters, maar de stichting gebeurde in elk geval met medewerking van het stadsbestuur. ²¹

Kloosters waarvan de stichters niet bekend zijn

Van negen kloosters zijn de stichters niet bekend, maar de vijf vrouwenkloosters van de derde orde en Antoniusboomgaard, het latere Norbertijnenklooster dat als mannenklooster van de derde orde begon, kunnen heel goed door de aanstaande kloosterlingen zelf gesticht zijn.

Tabel. Chronologisch kloosters waarvan de stichters niet bekend zijn.

Jaar stichting	Naam	Orde/type instelling	M/Vr
1372, 19 september (eerste vermelding)	Zijklooster	Eerst derde orde, later Reguliere kanunnikessen, mogelijk een klooster voor adellijke vrouwen ²²	Vr

²⁰ Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland* (1942) spreekt van twaalf kloosters, maar noemt ze niet. Hij beschouwt het feit dat er zoveel stichtingen na 1426 bij kwamen als een teken dat het stadsbestuur het privilege vooral beschouwde als een middel om controle uit te oefenen op nieuwe stichtingen.

²¹ Koorn, 'Drie Haarlemse kloosters met een C' (1996), p. 65-66.

²² Voor de afbeelding met Beatrijs, afkomstig uit het adellijke geslacht Van Assendelft, zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 244-245 en Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken* (1993), p. 67-70.

1414 waar-schijnlijk	Antoniusboomgaard	Aanvankelijk derde orde; 1479: regel Augustinus; 1484: Norbertijnen ²³	M
1440 (eerste vermelding)	Mariaklooster	Derde orde	Vr
1446, vóór	Margrietklooster	Derde orde	Vr
1454, 25 mei (eerste vermelding)	Claraklooster, ook genoemd Zusters van Akersloot en Barrevoetszusters ²⁴	Derde orde	Vr
1474 (eerste vermelding)	Magdalenaklooster	Derde orde	Vr
1485, in/vóór	Annaklooster	Derde orde	Vr
1490, 20 oktober	Augustijner heremieten	Augustijner heremieten	M
1496, 23 juli, vóór	Cellebroeders	Cellebroeders of Alexianen	M

Figuur 6 – Bladzijden uit het brevier (gebedenboek) van de adellijke Beatrijs van Assendelft, non in het Zijklooster, met haar wapenschild. Naast haar staat de heilige Augustinus van wie het Zijklooster de regel had aangenomen, circa 1485 – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Wie stichtte de kloosters wanneer?

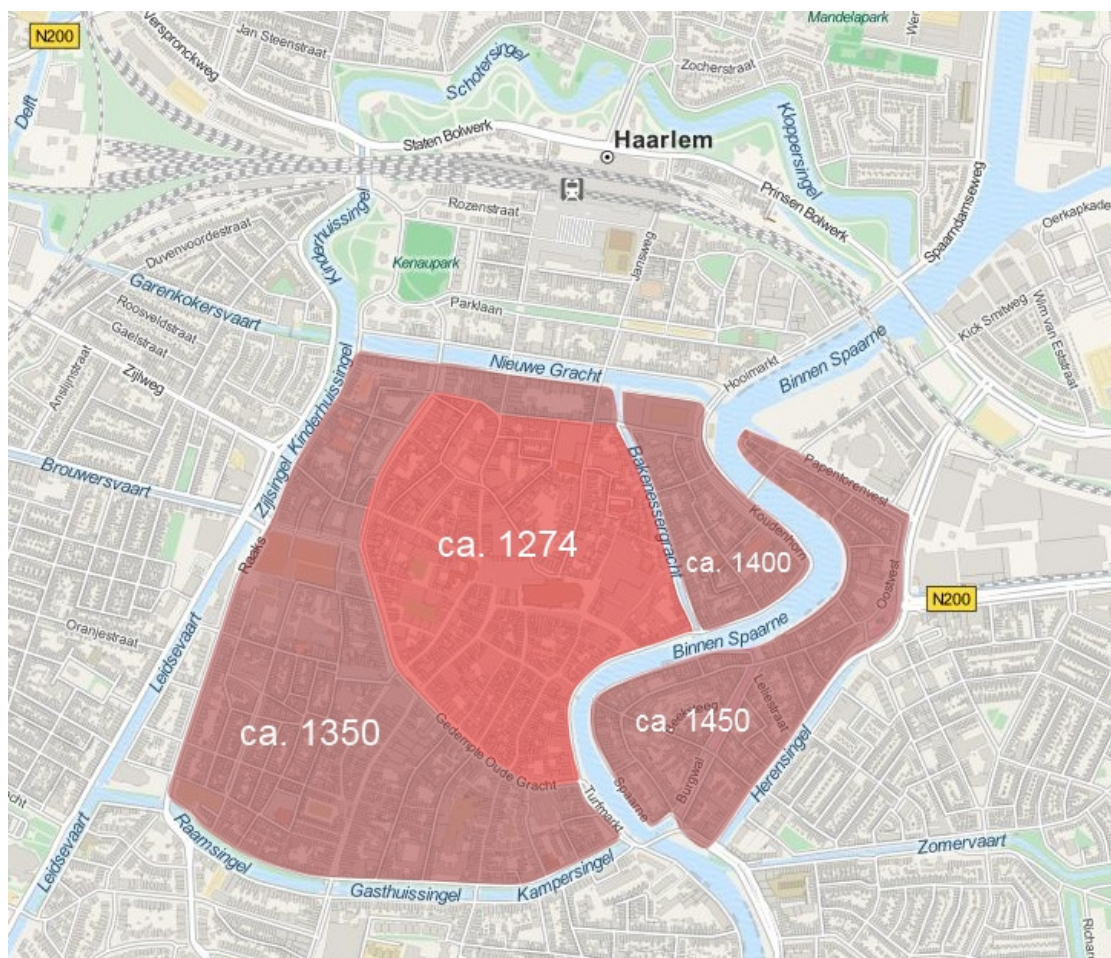
We kunnen concluderen dat de kloosters in Haarlem werden gesticht tussen het midden van de dertiende eeuw en het eind van de vijftiende eeuw.

²³ Kuys, *Kerkelijke organisatie* (2004), p. 254-255 (met uitgebreide literatuuropgave).

²⁴ Dit is niet het Clarissenklooster dat tot de tweede orde van Sint-Franciscus hoorde, zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem*: Claraklooster en Clarissenklooster.

Over de relatie tussen het moment van stichting en de stand van de stichters kunnen we kort zijn. Voor de stad Haarlem valt op dat de vijf vroege stichtingen – tussen 1249 en 1310 – allemaal zijn gedaan door leden van de adel, waarvan sommigen ook tot de geestelijkheid behoorden. Dit sluit aan bij wat we weten van andere steden. Alleen het (mannen)klooster van de Cisterciënzers dat in 1455 werd gesticht door Hugo van Assendelft en Jan Claes Diert Gael, beiden geestelijken en mogelijk van adel, is van circa anderhalve eeuw later.

Tussen circa 1400 en 1485 werden in Haarlem zeker elf kloosters van de Moderne Devotie (derde orde) gesticht. Helemaal zeker is het niet, maar de meeste kwamen vermoedelijk voort uit de burgerij. Het gaat voornamelijk om de vrouwenkloosters (tien van de elf).²⁵ In een aantal gevallen weten we dat geestelijken steun verleenden bij dit soort stichtingen. In Haarlem was dat Hugo Goudsmit.

Figuur 7 – Kaart van Haarlem met in het rood de eerste omwalling van circa 1274, en in het donker-rood de latere situaties. Kaart: OpenStreet Map. Bewerking: Leen Breure.

²⁵ Zie in de database [Monasticon Trajectense](#) via Zoeken onder 'Haarlem'. In het algemeen over de derde orde die ontstond onder invloed van de Moderne Devotie, Corbellini en Van Engen (red.), *De derde orde op orde* (2005).

Als we de kaart met de uitbreidingen van de stad tussen circa 1274 en circa 1450 vergelijken met de plaats waar de kloosters gelegen waren, dan zien we iets opmerkelijks (figuur 7). Het enige klooster dat binnen de uitbreidingen van 1400 en 1450 zou komen, was dat van de Augustijner heremieten. Dit mannenklooster werd circa 1490 gebouwd aan de oostkant van het Spaarne, in de uitbreiding van circa 1450. Alle andere kloosters, ook de tien kloosters die zéker na 1400 werden gesticht, lagen binnen de stad van vóór 1350.²⁶ Dat betekent dus dat er in de vijftiende eeuw in dat gebied nog voldoende ruimte was voor kloosters en hun terreinen. De enige twee kloosters die buiten de bescherming van de grachten en wallen lagen, waren het Regulierenklooster ten noorden van de stad en het Cisterciënzerklooster in Heemstede.

Afkomst en herkomst van de kloosterlingen

Van heinde en verre

In veel gevallen werden kloosterlingen uit een al bestaand klooster in een nieuwe vestiging geplaatst. Deze eerste kloosterlingen konden dan ook overal vandaan komen. Zij moesten de nieuwelingen die intraden wegwijs maken in het kloosterleven.

Indien er van een orde slechts weinig kloosters waren in een gebied, was de kans groot dat bewoners uit de wijde omgeving en zelfs van verder kwamen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het Haarlemse Jansklooster, een van de slechts vier en vanaf 1481 vijf mannenkloosters van de Jansorde in het gebied van het huidige Nederland (heel wat minder dus dan de vijftien Dominicanenkloosters bijvoorbeeld).²⁷ Het memorie-register van het Jansklooster vermeldt een aantal kloosterlingen met toponiemen als wat wij nu achternamen noemen (de naam van de stad van herkomst). Genoemd worden onder andere Schoonhoven, Noordwijk, Delft, Gouda, Oostsanen, Alkmaar, etc., maar ook Zwolle en Kampen.²⁸ Overigens is het ook mogelijk dat in sommige

²⁶ Vergelijk de kaarten in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar, onder Haarlem, een religieuze stad: Ontstaan en groei van Haarlem en Kloosters in Haarlem*.

²⁷ Er waren in het gebied van ongeveer het huidige Nederland vijf commanderijen voor mannen die als een klooster aangeduid kunnen worden: in Utrecht, Haarlem, Sneek (aanvankelijk net als Haarlem een klooster voor mannen en vrouwen, maar in 1495 als mannenklooster aangemerkt), Ermelo en Montfoort. De andere vestigingen waren pastorieën en/of boerderijen van waaruit de goederen beheerd werden. Zie voor een overzicht van alle veertien vestigingen in Nederland die in 1495 gevisiteerd werden, Van Winter, *Sources concerning the Hospitallers* (1998), p. 392-488. Een daarvan was een riddercommanderij, Arnhem, met de daaronder vallende commanderij van Nijmegen. Zie voor de commanderij van Montfoort (pas in 1544 gesticht) het verslag van 1594, idem, p. 611-618. De kloosters waren over het algemeen klein, vanaf zes broeders. Voor korte besprekingen: [Johanni\(e\)ter Commanderijen in Nederland](#) (samenstelling: De Witt Hamer).

²⁸ Overigens is het ook mogelijk dat in sommige gevallen voorouders van kloosterlingen in de desbetreffende steden woonden en naar Haarlem waren getrokken. Dit zou nader onderzocht moeten worden.

gefallen voorouders van kloosterlingen in de desbetreffende steden woonden en naar Haarlem waren getrokken.

Figuur 8 – Paneel met de portretten van de laatste vijf commandeurs uit de portretreeks met de commandeurs van het Jansklooster – Noord-Hollands Archief.

Van de vijf laatste commandeurs weten we (vrijwel) zeker dat er slechts één uit Haarlem kwam.²⁹ Van links naar rechts zien we Hendrik van Zwolle (Zwolle), Philips van Hogesteijn (Egmond), Timan van Wou (Kampen), Cornelis Jacobsz. van der Goude (Gouda) en Andries van Souwen (Haarlem). Zie echter in verband met plaatsnamen als ‘achternaam’ hier onder bij *Een lastig probleem*.

Leden van de adel waren vooral te vinden in de oude kloosterorden. De andere orden lijken voornamelijk leden van het stedelijk patriciaat te hebben aangetrokken, dus uit kringen van bestuurders, en de sociale klasse net daaronder.³⁰ De Dominicanen kwamen veelal uit de stad zelf of uit het termijng gebied van een klooster, het gebied dus waar de broeders mochten bedelen en preken.³¹

Een lastig probleem

Over het algemeen blijkt de herkomst van kloosterlingen echter lastig te achterhalen. Dat constateerde Florence Koorn in haar onderzoek naar de afkomst en herkomst van de Haarlemse begijnen.

Van de begijnen kon van een deel de herkomst achterhaald worden. In Haarlem zijn in de veertiende tot en met zestiende eeuw 375 begijnen met name genoemd in de stukken. Daarvan dragen er 110 personen een herkenbare naam. Veertien procent van het totale aantal namen komt overeen met de namen van leden van het Haarlemse stadsbestuur, zoals Van Assendelft, Van Foreest, Van der Laen, Roeper en Verwer.³²

²⁹ Enkele vermeldingen van deze broeders in het memorieregister van het Jansklooster: Arnold Arnoldsz. van Schoonhoven (2r), Arend van Noordwijk (11r), Nicolaas Bartholomeus Baen van Delft (18v), Pieter van der Goude (23r), Johannes van Oostsanen (19r), Claas van Alkmaar (67v) en de laatste vijf commandeurs: Zwolle (7r), Egmond (13r en 27r), Kampen (23v), Gouda (64r) en Haarlem (42v).

³⁰ Goudriaan, ‘Het monasticon: een nuttig instrument’ (2005), p. 139.

³¹ Mostert, ‘Veelkleurige devotie en zakelijk schriftgebruik’ (2002), p. 174, voor zover valt na te gaan. Zie ook Wolfs, *Middeleeuwse Dominicanenkloosters in Nederland* (1984), p. 4-5.

³² Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 104. Koorn hield de namen van elf be-
woonsters buiten beschouwing omdat niet bekend is in elke eeuw ze leefden.

Maar zelfs dat kleine percentage biedt niet voldoende houvast, want er zijn verschillende problemen. Ten eerste betekent het hebben van een 'achternaam', zoals wij nu zeggen, niet per se dat het om dezelfde families of zelfs maar hetzelfde milieu gaat. Ten tweede betekent het niet vermelden van een verdere naam niet per se dat men die niet had. In het begijnhof en de kloosters kan het een teken van nederigheid zijn geweest om je niet voluit met al je namen te laten aanduiden. Ten derde werden ook in de toplagen van een stad niet altijd 'achternamen' gedragen, aldus Koorn.³³

Van het grootste deel van de begijnen valt helemaal niets te zeggen over hun afkomst of herkomst. Dat heeft te maken met diverse factoren en die konden zoals gezegd dus ook gelden voor families uit de toplagen. Veel namen bestaan uit een voornaam en een patroniem, de naam van de vader. Een naam als Grietje Pietersdochter geeft geen houvast, want er kunnen er zoveel zijn geweest die zo heetten. Hetzelfde geldt voor beroepsnamen zoals 'de Visser' en 'Smit'.

Toponiemen, de namen van de stad van herkomst, geven eveneens weinig zekerheid: een familie kon generaties lang nog steeds worden aangeduid met de oorspronkelijke plaats van herkomst. Ook kunnen leden van adellijke families met een plaatsnaam worden aangeduid ten teken dat ze daar onroerend goed en rechten hadden.³⁴

Dit is via de publicatie van Koorn duidelijk geworden voor de Haarlemse begijnen, maar het geldt voor alle kloosters en begijnhoven. Het probleem waar onderzoekers eeuwen later mee worstelen is goed te verklaren. Wij moeten voor ons onderzoek gebruik maken van archiefstukken die niet voor ons, maar voor de direct belanghebbenden geschreven werden. Die kunnen genoeg hebben gehad aan een voornaam (en bijvoorbeeld een patroniem) om te weten om wie het ging, zelfs als die belanghebbenden (verre) nabestaanden (familieleden of anderen) waren.

Aantallen en herkomst van vrouwelijke kloosterlingen

Toch weten we dankzij een bewaard gebleven document dat er flink wat vrouwen van buiten de stad geweest moeten zijn die kozen voor het begijnhof en de vrouwenkloosters in Haarlem. Het stadsbestuur maakte daar namelijk in het begin van de vijftiende eeuw bezwaar tegen. En met succes: in 1426 kreeg de stad van graaf Filips de Goede het privilege dat het begijnhof en de vrouwenkloosters gedurende een periode van twintig jaar geen vrouwen van buiten de stad mochten toelaten.

Met name in de beweging van de begijnen en begarden, en in de beweging van de Moderne Devotie blijken de vrouwen in aantal ruimschoots de overhand te hebben gehad. Er wordt dan ook wel gesproken van de eerste en de tweede vrouwenbewe-

³³ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 102 en 106.

³⁴ Over dit soort problematiek, Dölleman, 'Gewoonten en gebruiken met betrekking tot de naamgeving' (1974).

ging.³⁵ Het Kapittel van Utrecht telde circa 164 kloosters en daarvan waren er maar veertien voor mannen. In en bij Haarlem waren dertien van de 24 religieuze stichtingen (inclusief het begijnhof en het fraterhuis) voor en van vrouwen, en negen waren er aangesloten bij het Kapittel van Utrecht. Ook herbergden de instellingen voor vrouwen waarschijnlijk meer kloosterlingen dan de instellingen voor mannen.

Voor dit alles zijn verschillende oorzaken aan te wijzen: bij conflicten en oorlogen werden vooral mannen gedood, hetgeen in een overschot aan vrouwen resulteerde. Ook hadden de vrouwen vanouds in de familie de taak om over het religieuze leven van hun familieleden te waken. De religieuze bewegingen gaven hen de kans zich te ontwikkelen: er groeide een sterke leescultuur onder vrouwen en vrouwelijke kloosterlingen gaven soms onderwijs aan meisjes.³⁶

Mogelijk wilde een aantal van deze vrouwen intreden in de bestaande kloosterorden, en was dit niet mogelijk, omdat vrouwenkloosters nu eenmaal biechtvaders nodig hadden. Daar was echter gebrek aan omdat mannelijke kloosterlingen in de minderheid waren en een aantal niet bereid lijkt te zijn geweest de biechtvader van een vrouwenklooster te worden. Of alle vrouwen van de derde orde eigenlijk in een echt klooster wilden treden, is echter zeer de vraag.³⁷

Een vergelijking met andere steden

Als we kijken naar de spreiding van de kloosters van het Kapittel van Utrecht in het middeleeuwse bisdom Utrecht dan springt Amsterdam eruit met twaalf kloosters, waarvan er slechts één mannenklooster was. Dan volgt Haarlem met negen kloosters, waarvan één mannenklooster. Daarna volgen Hoorn, Leiden en Utrecht, elk met zes vrouwenkloosters en één mannenklooster en Delft met vijf kloosters voor vrouwen en een voor mannen.

De meeste van deze steden waren rond 1500 betrekkelijk groot en dat kan het aantal kloosters deels verklaren: een grote religieuze beweging als die van de Moderne Devotie kan in de grotere steden in absolute zin meer aanhang hebben gekregen dan in een klein dorp. Ook de aanwezigheid van belangrijke leidsmannen kan een rol hebben gespeeld.

Er kunnen echter ook andere factoren zijn geweest, want zoals hierboven al vermeld, werden in Haarlem na de dood in 1421 van Hugo Goudsmit (een belangrijk leidsman), nog vijf kloosters van de derde orde (allemaal vrouwenkloosters) gesticht. Vier daarvan sloten zich aan bij het Kapittel van Utrecht.

³⁵ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 6 en 27-28.

³⁶ Mulder-Bakker, 'Buiten de orde' (2005), p. 194 en 202, 203.

³⁷ Voor begijnen, zie Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 6, en voor de derde orde, zie Mulder-Bakker, 'Buiten de orde' (2005).

Al met al kunnen zowel voor de stichters als voor de keuze van de kloosterlingen, en voor hun afkomst en herkomst geen factoren worden genoemd die in alle gevallen opgaan. Persoonlijke voorkeur op basis van de persoonlijke geschiedenis kan een rol hebben gespeeld, evenals tradities binnen de familie en de situatie in een bepaalde periode en (voor de kloosterlingen die van verder kwamen) in een bepaald gebied.

Het leven in de Haarlemse kloosters

Gebed, studie en afschrijven van teksten

Zoals overal het geval was, stonden ook in de Haarlemse kloosters de liturgische diensten centraal. In een aantal instellingen was het leven ingericht rond de getijden, de erediensten op zeven of acht vaste uren van de dag en nacht. De inhoud van de diensten hing af van de tijd van het jaar, dat wil zeggende perioden en feesten van het kerkelijk jaar. Bovendien brachten deze feesten zelf ook speciale liturgische verplichtingen met zich mee. Feesten als Kerstmis en Pasen moesten immers op een specifieke manier worden gevierd. Daarnaast hadden de kloosterlingen taken in de memoriediensten en het gebed voor het zielenheil van de overledenen, zie figuur 9.³⁸ De te herdenken personen waren zowel leden van het eigen klooster als niet-kloosterlingen die tijdens hun leven of via een testament, voor zichzelf en/of voor anderen schenkingen hadden gedaan, zodat ze opgenomen zouden worden in de memoriediensten van het klooster.³⁹

Figuur 9 – Deze afbeelding toont het belang van gebed en studie. Duivelse verzoeken en andere moeilijkheden waren volgens Geert Grote, de grondlegger van de Moderne Devotie, een middel tot geestelijke groei. De hier afgebeelde kluizenaar houdt met zijn gebed de duivel op afstand terwijl een engel de ziel van een overledene uit zijn lichaam bevrijdt, Frans gebeden- en getijdenboek, fol. 89r, circa 1480 – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

³⁸ De afbeelding met de biddende kluizenaar is afkomstig uit een handschrift in Museum Catharijneconvent in Utrecht, maar het is niet afkomstig uit een van de Haarlemse kloosters. Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 142.

³⁹ Zie verder over de liturgische taken de katern *Een eigen kloosterkerk* en voor specificaties van de soorten diensten ten behoeve van het zielenheil *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in de praktijk*: Kloosterlingen en leken.

Boekenbezit van de kloosters

Het gebed, de studie en het kopiëren van boeken waren nauw met de liturgie verbonden activiteiten.⁴⁰ Dat blijkt voor de Haarlemse instellingen onder andere uit het thans nog bekende boekenbezit. Toch is er veel onduidelijk over wat bewaard bleef en wat verloren ging.

Zo moeten de Dominicanen en de Franciscanen een flinke bibliotheek hebben gehad, want in 1578 was de rector van de Latijnse school, Cornelius Schonaeus, met een van zijn leerlingen veertien dagen bezig met het maken van een catalogus. Dit moet vlak na de Haarlemse Nonen zijn gebeurd. De broeders waren kennelijk toen al uit de stad vertrokken. De relevante boeken zouden naar de bibliotheek van de Leidse Universiteit worden overgebracht.⁴¹ Zowel van de catalogus als van het overgrote deel van de boeken is echter niets bekend.

Een van de boeken van de Dominicanen bevindt zich in Museum Catharijneconvent te Utrecht. Het werd geschonken door Mechtild, dochter van Johannes van Santen, van wie haar zoon Antonius was ingetreden in het klooster. Op het titelblad staat dat zij de schenking heeft gedaan, samen met een vergulde, zilveren kelk, een blauw kazuifel en andere misbenodigdheden.

Aan het begin van de canontekst, de tekst voor het belangrijkste deel van de mis, zien we zoals gebruikelijk een Kruisiging en op de rechterbladzijde de priester aan het altaar (in een blauw kazuifel) en onderaan de portretten van de moeder en haar zoon, vergezeld van Maria Magdalena. Aan deze heilige was ook een altaar gewijd in de kerk.⁴²

Van het Jansklooster kreeg de stad de goederen pas in handen nadat in 1625 de laatste commandeur was overleden. Toen werd op last van het stadsbestuur onder andere een inventaris opgemaakt van het roerend goed van het klooster. Van de boeken werd een afzonderlijke lijst samengesteld, de 'Cathalogus vanden boecken gecomen uytte Commandury van Sint Ian'. De indeling van de inventaris, met meer dan 420 titels, is gemaakt op formaat en daarbinnen op onderwerp, zie verder de katern *Bronnen van het Jansklooster onder Het boekenbezit van het klooster en de kloosterlingen*.⁴³

⁴⁰ Voor een overzichtswerk over studie en kopiëren, Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld* (2002), en voor het afschrijven van teksten in 'vrome kringen', hoofdstuk 3.

⁴¹ Van de Venne, *Cornelius Schonaeus*, deel 1* (2001), p. 163-164; Hogenelst e.a., 'Eerste onderwijs, boeken, drukkers en wetenschap' (1995), p. 94.

⁴² Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 176; Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken* (1993), p. 66.

⁴³ Hogenelst e.a., 'Eerste onderwijs, boeken, drukkers en wetenschap' (1995), p. 95, noemen 399 boeken, maar in dat geval zijn de extra boeken die (in een andere hand) zijn toegevoegd er niet bijgeteld. Naar de boeken uit het Jansklooster is nog geen volledig onderzoek gedaan.

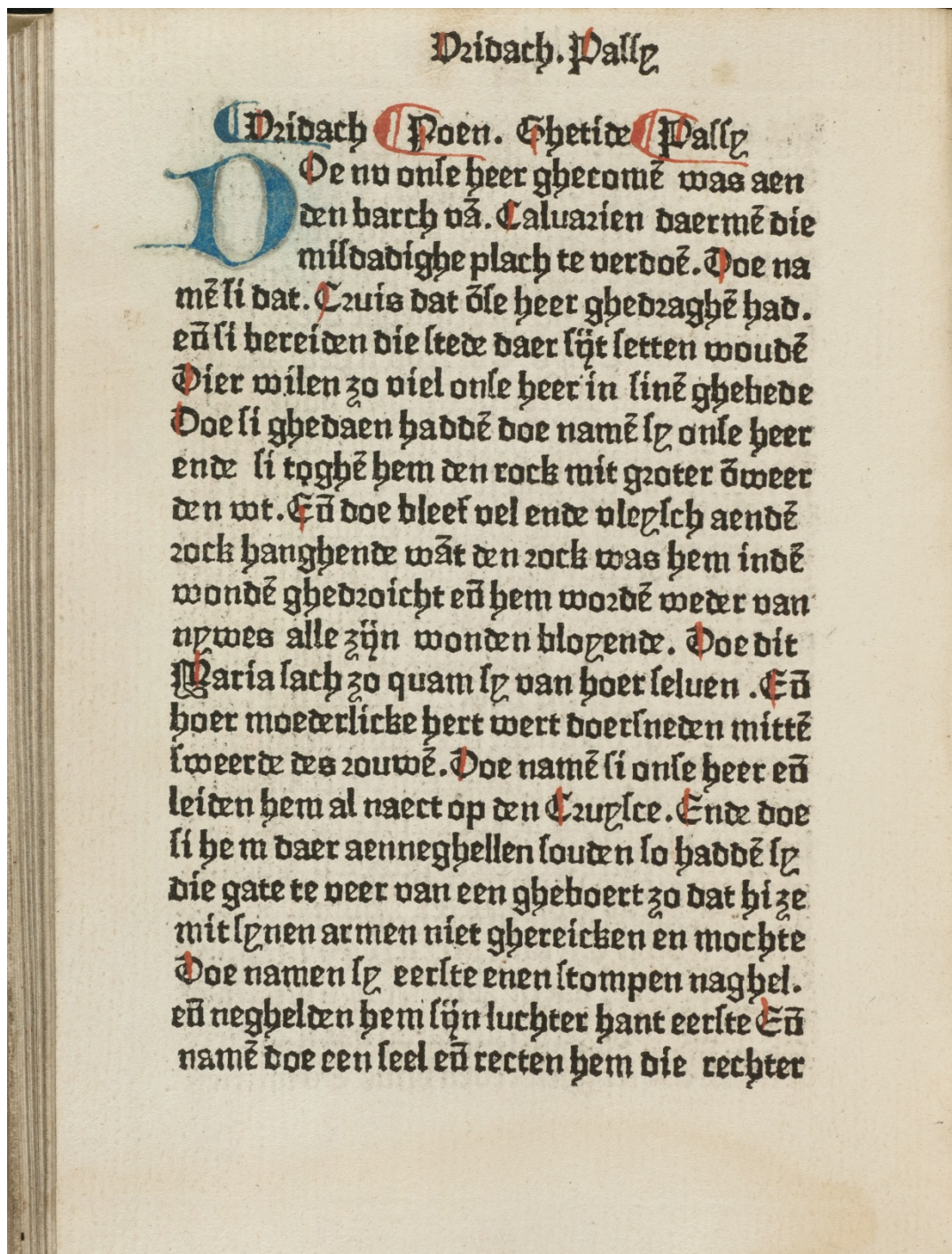
Figuur 10 – Missaal uit het Haarlemse Dominicanenklooster, gedrukt, maar de prenten zijn met de hand gekleurd, 1504 – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Een groot aantal van de boeken heeft het folioformaat (40 tot 45 cm hoog). Minstens 313 van de 421 boeken zijn bijbels, andere theologische werken, en boeken die werden gebruikt in de liturgische diensten. Daarnaast bezat men ook filosofische, juridische, letterkundige en historische werken en boeken over muziek en de geneeskunst. Het gaat om geschreven boeken (manuscripten), blokboeken (waarbij voor elke bladzijde de tekst werd uitgesneden en de bladzijden dus in één keer gedrukt konden worden), vroege drukken met losse letters en latere gedrukte publicaties.

Van andere kloosters lijken voor zover bekend slechts minder dan tien boeken of zelfs helemaal niets bewaard te zijn. Het is echter de vraag in hoeverre dit klopt, omdat er tot nu toe slechts deelonderzoeken zijn gedaan naar de boeken uit de Haarlemse kloosters.⁴⁴ Er moet meer zijn (geweest), bijvoorbeeld in het Michielsklooster

⁴⁴ Zie het *Monasticon Trajectense*; Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken* (1993); Wüstefeld, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk* (1989), p. 119-130; Hülsmann, 'Gedecoreerde handschriften' (2000), tabel 2 op p. 159 en bijlage p. 170 en 179 (Amsterdam en Haarlem); voor deelonderzoek over boeken uit Haarlemse kloosters in de bibliotheek van Haarlem, Jaspers, *De blokboeken en incunabelen* (1988) en Jaspers, *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem* (1997).

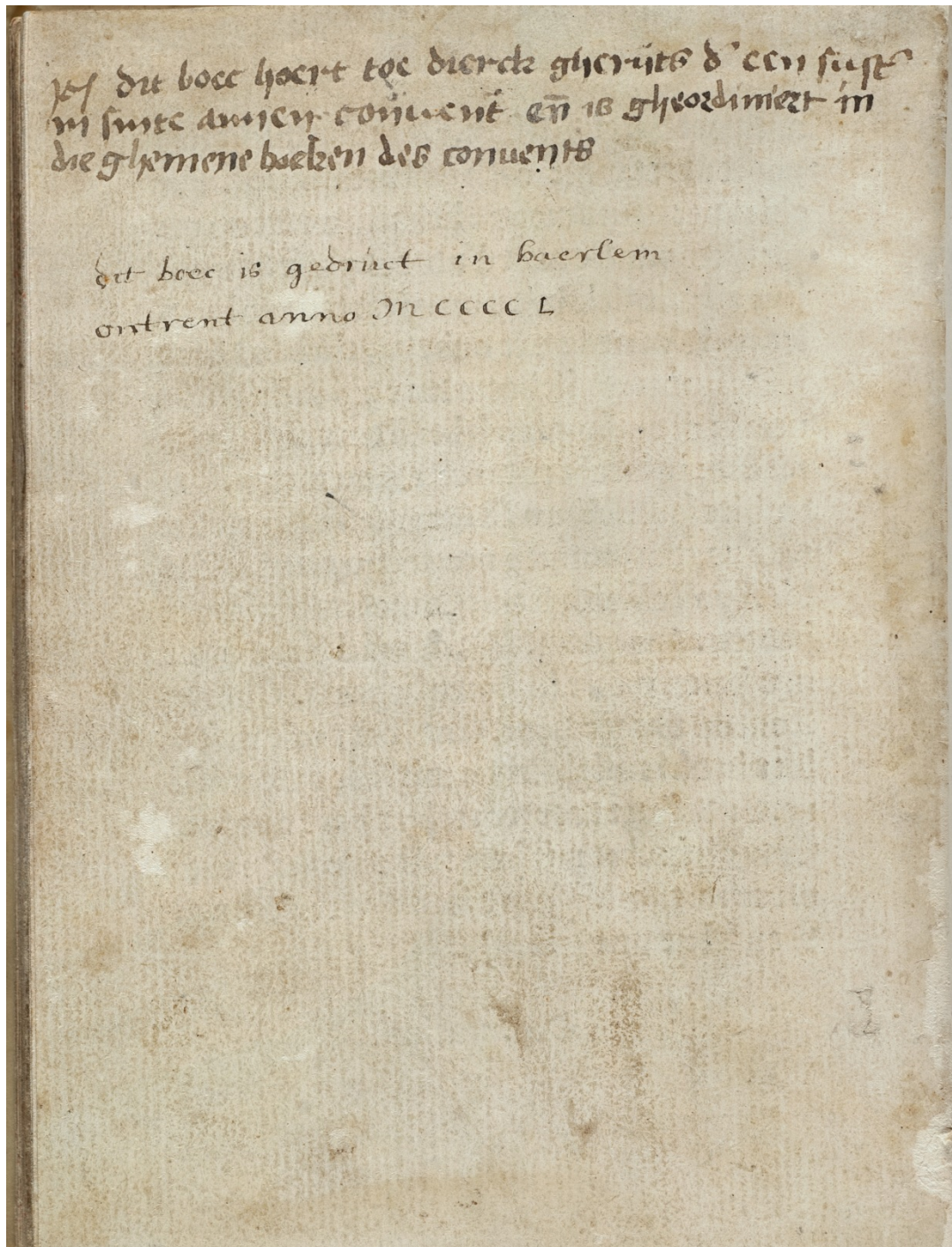
waaraan de biechtvader in 1498 al zijn boeken schonk.⁴⁵ Van het begijnhof zijn thans nog 37 boeken bekend.⁴⁶

Figuur 11 – Bladzijde uit het 'Tafelboek', afkomstig uit het Annaklooster in Haarlem, met het begin van de te lezen tekst op Goede Vrijdag: de aankomst bij de Calvarieberg en het met spijkers vastgenageld worden van Christus aan het kruis, fol. 61v, 1479-1480 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

⁴⁵ Testament van Florentius Ziveri, biechtvader van het Michielsklooster, 1498 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

⁴⁶ Hogenelst e.a., 'Eerste onderwijs, boeken, drukkers en wetenschap' (1995), p. 93-94.

Figuur 12 – Achterin (fol. 119v) hetzelfde boek staat: *Item dit boeck hoert Dircks Gherijts dochter toe, een zuster tot Sinte Anna conventh ende is gheordineert in die ghemiene boecken des convents*). Waarschijnlijk wordt met 'geordineerd' hier bedoeld dat het boek is ondergebracht in de kloosterbibliotheek (bij de 'gemene boeken', de boeken dus die algemeen bezit waren). Eronder staat: 'dit boec is gedruet in Haerlem ontrent anno 1450'.

De meeste bewaarde boeken uit de Haarlemse kloosters maken deel uit van de afdeling Oude Boekerij en Bijzondere Collecties in het Noord-Hollands Archief te Haarlem. Ook bevindt zich een aantal boeken uit de Haarlemse kloosters in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Waarschijnlijk zijn deze na de Reformatie in de staties, de min of meer clandestiene katholieke kerken, van Haarlem terechtgekomen en ver-

volgens naar het Bisschoppelijk Museum Haarlem gegaan. In 1971 ging dit museum op in Museum Catharijneconvent.⁴⁷

Uit het Annaklooster is een zogenaamd 'Tafelboek' bewaard, dat zich in de collectie van de Haarlemse bibliotheek bevindt.⁴⁸ Een 'Tafelboek' dankt zijn naam aan de plaats waar het in de kloosters werd gebruikt om uit voor te lezen, aan tafel. Het bevat de 'lessen' voor de dagen van de week en de getijden van de dag. Het leven van Jezus en Maria staat centraal en er zitten onder andere teksten uit het evangelie en de *Legenda Aurea* in. Deze 'Gouden Legende' werd samengesteld door de Italiaanse Dominicaan Jacobus de Voragine (1228-1298), en bevat een groot aantal heiligenverhalen.⁴⁹

Het afschrijven van teksten in kloosters

Voor ons is het nu nauwelijks voorstelbaar, maar wie vóór de uitvinding van de boekdrukkunst rond 1450 boeken wilde hebben voor het onderwijs, de studie en de eredienst, moest bestaande manuscripten zelf afschrijven (oftewel kopiëren) of dat anderen laten doen. Voor kloosters kon het een belangrijke bron van inkomsten zijn, maar over schrijfactiviteiten in de Haarlemse kloosters is weinig bekend.

In het Magdalenaklooster werden boeken afgeschreven, maar in hoeverre daar in opdracht van anderen werd gewerkt is niet duidelijk: de twee boeken van de enige bekende kopiïste waren bestemd voor het klooster zelf.

Wel weten we dat de Reguliere kanunniken en de Norbertijnen opdrachten kregen van de Bavokerk, want er staan betalingen aan hen in de rekeningen van de kerkmeesters. Zo kregen de regulieren in 1540 een opdracht voor het herstellen van een oud missaal dat 'vergaen' was.⁵⁰

In 1526 kreeg broeder Hendrik uit het Norbertijnenklooster de opdracht om een 'graduale' af te schrijven voor de Bavokerk. Een graduale is een groot boek met gezangen voor de heilige mis dat op een lezenaar werd gelegd, waar de zangers omheen stonden.

⁴⁷ Zie voor de lijst van boeken uit Holland (handschriften, incunabelen, post-incunabelen en vroege drukken), in Museum Catharijneconvent in Utrecht, Wüstefeld, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk* (1989), p. 119-130, waaronder veel exemplaren uit Haarlemse kloosters.

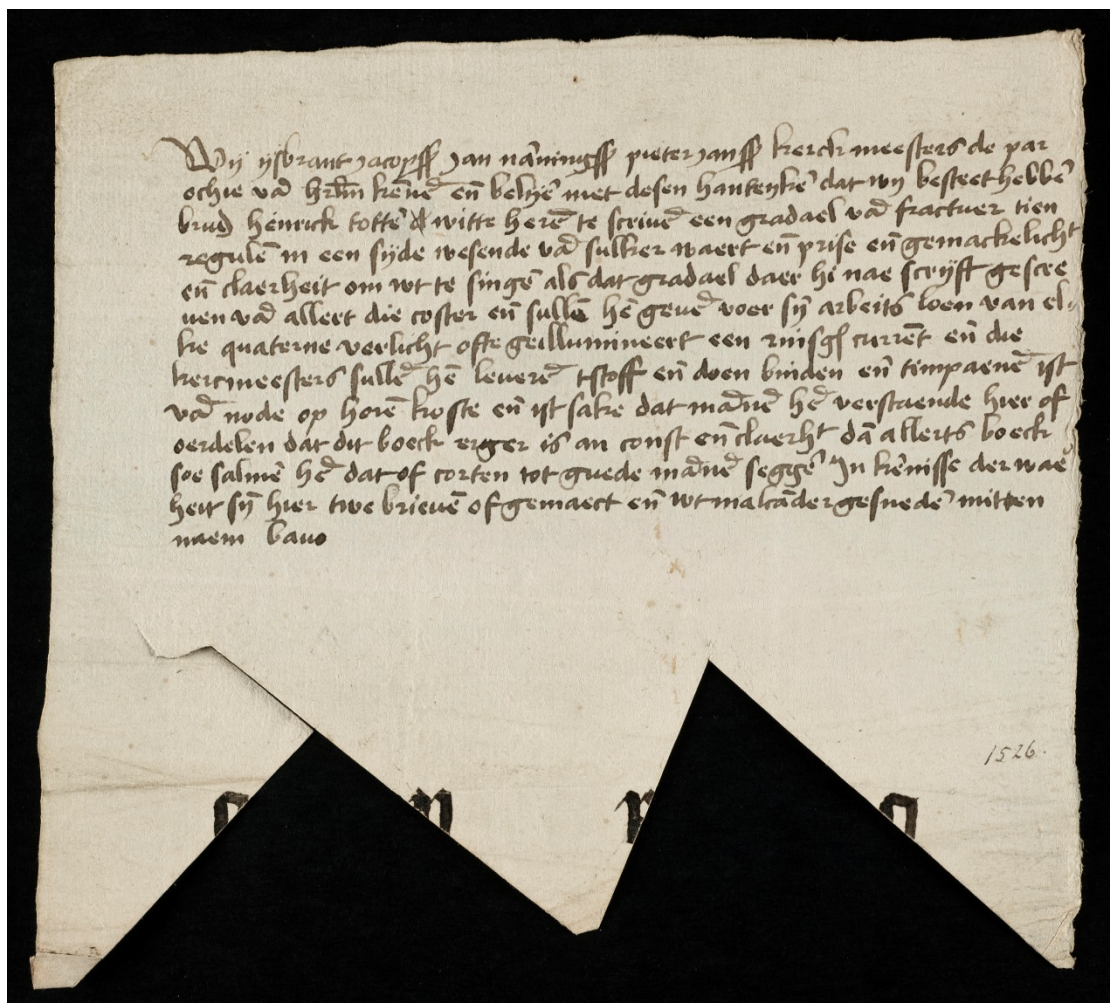
⁴⁸ Jaspers, *De blokboeken en incunabelen* (1988), p. 274, cat. nr. 185. Op fol. 119v staat dat dit blokboek gedrukt is in Haarlem rond 1450, Jaspers meldt dat het gedrukt is in Utrecht in 1479-1480.

⁴⁹ Zie voor een volledige vertaling van de *Legenda Aurea* op het internet: *The Golden Legend* (*Aurea Legenda*): <http://sourcebooks.fordham.edu/halsall/basis/goldenlegend/>.

⁵⁰ Wüstefeld, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk* (1989), p. 31-35 (gegevens over schrijf- en bindwerk in de rekeningen van de kerkmeesters). Voor de vermelding van het vergane missaal, zie p. 32.

Hiervan zijn een vermelding in de rekeningen van de kerkmeesters, het opdrachtcontract, en de kwitantie van de leverancier van het perkament bewaard. In de rekeningen staat dat drie kerkmeesters in het klooster op bezoek zijn geweest en daar op rekening van de kerk vier kannen bier hebben gedronken (om de zaak te beklinken).

Het bewaard gebleven contract is een chirograaf. Dit is een stuk perkament of papier waarop oorspronkelijk een akte met dezelfde rechtshandeling twee of meer keren is vastgelegd, met tussen de akten een open ruimte waarin grote letters of cijfers werden aangebracht. De verschillende akten werden vervolgens van elkaar losgesneden met een zigzagsnede dwars door de grote letters of cijfers heen. Elke partij kreeg vervolgens een deel in zijn bezit. Met chirografen kon gemakkelijk de echtheid van een akte worden vastgesteld door de losgesneden stukken tegen elkaar aan te leggen. Deze moesten namelijk precies passen.

Figuur 13 – Afbeelding van de chirograaf waarin de overeenkomst voor het kopiëren van een graduale tussen de kerkmeesters van de Bavokerk en de Norbertijner broeder Hendrik, werd vastgelegd. Het met grote letters geschreven woord BAVO is doorsgesneden, 1526 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Het contract tussen de kerkmeesters en broeder Hendrik bevat afspraken over

- het lettertype en het aantal regels per bladzijde (de tekst en noten moesten immers groot genoeg zijn om er gemakkelijk uit kunnen zingen met een groepje zangers)

- de kwaliteit: deze moest net zo goed zijn als het exemplaar dat overgeschreven moest worden. Dit soort opmerkingen komt vaak voor: het te leveren product moest net zo goed zijn als het voorbeeld, of beter⁵¹
- de betaling aan broeder Hendrik
- de levering van het perkament door de kerkmeesters, en de
- controle op de kwaliteit van het geleverde werk door 'goede mannen' (deskundigen, nu vaak arbiters genoemd). Bij onvoldoende bevonden kwaliteit zou broeder Hendrik worden gekort op zijn arbeidsloon.⁵²

Figuur 14 – Lezenaar uit 1488, nog steeds in de Grote of Sint-Bavokerk van Haarlem, gemaakt door Jan Fierens – [Grote of Sint-Bavokerk, Haarlem](#) (Bavovrienden).

De graduale van de Bavokerk is niet meer bekend, maar de lezenaar van de kerk bestaat nog wel en staat nog steeds in de kerk. Hij is 212 cm hoog en 86,5 cm breed en werd gebruikt door de koorzangers, die in een kleine groep rond de grote zangboe-

⁵¹ Dijkstra, *Origineel en kopie* (1990), p. 11-28, speciaal p. 13-16.

⁵² Wüstefeld, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk* (1989), p. 88-90.

ken stonden. De koperen lezenaar in de vorm van een pelikaan werd vervaardigd door Jan Fierens, in 1488. De pelikaan, die volgens oude legenden bij voedselschaarste met zijn eigen bloed zijn jongen voedt, is het [symbool voor Christus](#). Ook werd er een kleine lezenaar besteld voor de koorknapen, de jonge zangers, maar daarover is verder niets bekend.

De boeken werden tegen de buitenzijden van de vleugels van de pelikaan gezet. Het nest van de pelikaan met zijn jongen is verdwenen, evenals de zes kaarsenhouders die aan de lezenaar bevestigd waren. De kaarsen waren nodig, want zonder elektriciteit kon het behoorlijk donker zijn in de kerken.

Ook in kloosters had men lezenaars om de grote boeken voor de eredienst te kunnen gebruiken. Van het Jansklooster is nog een aantal van deze liturgische boeken bewaard, zie de katern *Bronnen van het Jansklooster* onder *Het boekenbezit van het klooster*: Belang voor memorie en herdenkingspraktijken.

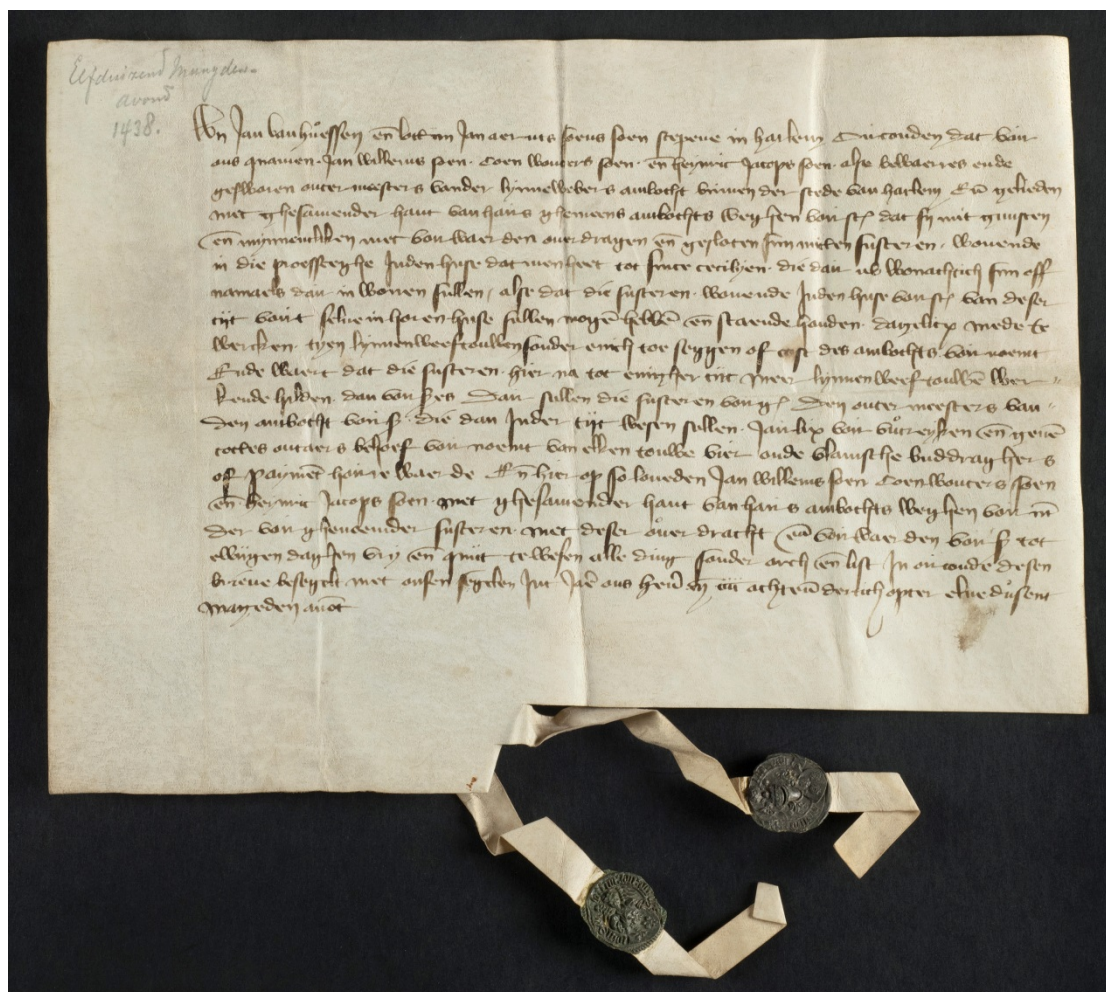
Overige taken

Gebed en studie waren belangrijk in de kloosters, maar er bestonden flinke verschillen in de hoeveelheid tijd die hieraan werd besteed. Sommige orden hadden kloosterscholen, maar in Haarlem hebben die waarschijnlijk niet bestaan. Het officiële onderwijs (in Haarlem en in heel Holland) was in handen van de parochie en de stad. Het was voornamelijk bestemd voor jongens, maar in sommige steden mochten ook meisjes naar school. Voor Haarlem lijkt dit niet te hebben gegolden.⁵³

In sommige Haarlemse vrouwenkloosters verdienden de zusters de kost met spinnen en weven, en het Anna- en Zijklooster hadden ook inkomsten uit de verzorging van de 'proveniersters' die tegen betaling voor hun levensonderhoud en verzorging in hun klooster woonden.⁵⁴

⁵³ Mostert, 'Veelkleurige devotie en zakelijk schriftgebruik' (2002), p. 182-189 (voor Holland, vooral buiten de kloosters) en Hogenelst e.a., 'Eerste onderwijs' (1995), p. 88-93 (vooral over de parochiescholen en andere scholen buiten de kloosters en de universiteiten).

⁵⁴ Zie voor de overeenkomst met de linnenwevers Gonnet, 'Het St-Ceciliaklooster te Haarlem' (1891), p. 393-394. Voor de proveniersters, zie de database [Monasticon Trajectense](#): 073 Anna-klooster en 079 Zijklooster. Zie voor een korte bespreking van andere taken de katern *Kloosterleven*, onder Andere taken.

Figuur 15 – Akte van 1438, opgemaakt door schepenen van Haarlem, naar aanleiding van de overeenkomst tussen het linnenweversgilde en de zusters van het Ceciliaklooster, waarin deze laatstgenoemden toestemming krijgen dagelijks tien weefgetouwen te gebruiken, nu en in de toekomst – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Geliefd bij het stadsbestuur: de Cellebroeders

Op de activiteiten van de Cellebroeders in Haarlem gaan we nader in, onder andere omdat het stadsbestuur veel belang had bij de aanwezigheid van dit klooster. Daarom werden allerlei regelingen op schrift gesteld zodat de verschillende partijen aangesproken konden worden op de gemaakte afspraken.

Het klooster werd overigens pas in 1496 gesticht. De broeders waren actief in de ziekenzorg en ze zorgden voor het begraven van de doden. In Haarlem was er waarschijnlijk ook een ‘dolhuis’ (wat we nu een psychiatrische inrichting noemen) aan het klooster verbonden.

Omdat de Cellebroeders ‘in tijden van nood’ onmisbaar waren, zoals er staat in een akte uit 1559, bepaalde het stadsbestuur dat zij voor elke dode die op een baar naar de Bavokerk werd gebracht vijf stuivers zouden ontvangen, ook als zij de overledenen niet zelf droegen. Er werden namelijk steeds meer doden door leden van de am-

bachtsgilden of de schutterijen naar de kerk gebracht, waardoor de broeders minder inkomsten hadden. Voorwaarde was dat ze de armen gratis bleven begraven.

Figuur 16 – Het begraven van de doden. Detail uit een memorievoorstelling met de zeven werken van barmhartigheid en de gebedsportretten van een gezin, circa 1510 – Rijksmuseum Twenthe, Enschede.

Waarschijnlijk behoren de vier in een bruin habijt geklede broeders in de afbeelding tot de Cellebroeders. Rechts staat de priester, in het midden een grafdelver en links waarschijnlijk enkele rouwende familieleden. De resten van de skeletten die zijn opgegraven om ruimte te maken voor een nieuw graf, zullen waarschijnlijk niet in werkelijkheid zo te zien zijn geweest. Ze werden bijeengebracht in een 'knekelhuis'. In het schilderij zullen ze als waarschuwing hebben gegolden: 'Bedenk dat u zult sterven', zie de katern *Leven en sterven als christen*.

In het dagboek dat de Haarlemmer Willem Janszoon Verwer bijhield tussen 1572 en 1581, toont hij herhaaldelijk zijn waardering voor het zware werk van de broeders. Bij 29 mei 1573 schrijft hij verontwaardigd over de plundering van het klooster van de broeders, en 'dat nog wel terwijl zij dag en nacht alle gestorvenen begroeven'.⁵⁵

Tot slot

Als we de Haarlemse kloosters overzien, dan blijken de meeste gesticht te zijn door leden van de burgerij, al dan niet met behulp van het stadsbestuur. Aan de ene kant vanzelfsprekend, gezien het feit dat de burgerij sinds de twaalfde eeuw een sterke maatschappelijke klasse was geworden, en groter in aantal dan de adel en de geestelijkheid. Aan de andere kant bijzonder omdat de verhoudingen tussen kloosters enerzijds en de steden en burgerij anderzijds ook tot spanningen leidden.

⁵⁵ Verwer, *Memoriaelbouck* (1973), p. 84 ([ook op het internet](#)).

In hoeverre de bevolking van de kloosters uit leden van de burgerij bestond is niet in zijn algemeenheid te zeggen: indien er van een bepaalde orde niet veel kloosters waren in een groot gebied dan is het waarschijnlijk dat er veel kloosterlingen van buiten Haarlem kwamen. Van de talrijke vrouwenkloosters zou je zeggen dat ze vooral uit de stad kwamen. Aan een dergelijke veralgemenisering blijken echter ook haken en ogen te zitten, want waarom verbood het stadsbestuur dan een tijdlang het intreden van vrouwen van buitenaf!?

Dat behalve het gebruikelijke gebed en de studie ook het afschrijven van manuscripten en het onderwijs in Haarlem veelvuldig voorkwam, lijkt vooralsnog niet waarschijnlijk.

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).